

DAVID BERRY

*The History of French Anarchist Movement
1917 to 1945, B. Paterman (introduction)*

AK Press,
Oakland 2008, s. 362

(Rafał Chwedoruk)

RECENZJE

XIX-wieczna Francja stanowiła niepowtarzalny inkubator różnych idei politycznych i ruchów społecznych. Wśród nich znajdował się m.in. anarchizm. Język francuski stał się od początku samodzielności anarchizmu jako ruchu, jego uniwersalnym językiem na parę dziesięcioleci. Niektórzy badacze skłonni byli widzieć już w okresie Wielkiej Rewolucji protoplastyczne formy anarchizmu¹. Twórcą tego pojęcia był Francuz Pierre-Joseph Proudhon. W ramach I Międzynarodówki, potem w epopei Komuny Paryskiej, istotną rolę odgrywali stronnicy tej ideologii. Po klęsce

strategii terroru indywidualnego w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX wieku, liczni anarchiści zwrócili się w stronę postponowanych wcześniej związków zawodowych. Pionierską rolę odegrali w tym procesie francuscy anarchiści, np. Fernand Pelloutier, czy Joseph Tortèlier. Stało się to zaczynem anarchosyndykalizmu – najbardziej masowej do chwili obecnej formy ruchu anarchistycznego. W swoim najlepszym okresie anarchosyndykaliści znad Sekwany niemal przejęli kontrolę nad największą francuską centralą związkową CGT. Aż do I wojny światowej syndykalizm spod znaku tej konfederacji był swoistym znakiem firmowym francuskiego ruchu robotniczego. Pierwsza wojna światowa zakończyła „złoty wiek” syndykalizmu i jego anarchistycznych adherentów. Francuski anarchizm niemal zaprzestał działalności, a kie-

¹ Por. M. Deleplace, *L'anarchie de Mably à Proudhon (1750–850). Histoire d'une appropriation polémique*, Lyon 2001, s. 11; P. Marshall, *Demanding the impossible. A History of Anarchism*, London 2008, s. 4, 431–432.

rowana, skądinąd przez zdeklarowanego anarchistę Leona Jouhaux, CGT nabierała coraz bardziej reformistycznego oblicza i przeszła wręcz rewolucyjne ideologicznie przemiany, akceptując np. współpracę z państwem.

Dorobek Proudhona, anarchizm przełomu wieku, syndykalizm lat 1890–1914, doczekały się wielu naukowych opracowań. Nawet na polskim gruncie, gdzie stan badań nad tymi tradycjami politycznymi zawsze był niedostateczny, okres rozkwitu międzynarodowego anarchizmu, w tym zwłaszcza francuskiego lat 1890–1914, doczekał się uwzględnienia w obrębie istotnych opracowań naukowych autorstwa Marka Waldenberga oraz Daniela Grinberga². Poważną lukę w badaniach, nie tylko polskich, stanowi natomiast anarchizm francuski z lat 1917–1945. Głównym opracowaniem na ten temat jest druga część monumentalnej pracy francuskiego autora Jeana Mâitron³. Przez długi czas na gruncie samej Francji jedną z przyczyn niewielkiego zainteresowania badaczy tą problematyką było oddziaływanie Francuskiej Partii Komunistycznej, wyjątkowo niechętniej swym anarchistycznym adwersarzom⁴. Pewne znaczenie, to już

a propos całego anarchizmu i słabości badań nad jego dziejami, mógł mieć też „kult sukcesu wśród historyków”⁵, kierujący zainteresowanie ku ruchom, które zdominowały życie społeczne XX wieku, a nie ku przegranym, do których, zwłaszcza po klęsce Republiki Hiszpańskiej, należy zaliczyć anarchistów.

Tymczasem przypadek Francji w kontekście anarchizmu zdaje się mieć szczególne znaczenie. To państwo było pierwszym, w którym anarchizm zdobył znaczące wpływy⁶. Nad Sekwaną narodził się anarchosyndykalizm – niewątpliwie najważniejszy nurt anarchizmu. Ruch anarchistyczny od 1917 roku stawał przed nowymi wyzwaniami, punktem odniesienia stały się dla niego m.in. rewolucje w Rosji i potem ekspansja faszystów. Jak zauważył David Berry – w relacji do wydarzeń 1917 i 1936 roku (wojna w Hiszpanii) ujawniła się natura anarchizmu⁷. Warto pamiętać, iż anarchizm we Francji nie tylko wchodził w interakcje z partiami głównego nurtu (głównie negatywne), ale także sympatycy anarchizmu znaleźli się w szeregach ruchów socjalistycznego i komunistycznego⁸. Anarchiści, zwłaszcza anarchosyndykaliści, nie tylko we Francji odegrali istotną rolę w animowaniu ruchu komunistyczne-

² Zob. M. Waldenberg, *Prekursorzy Nowej Lewicy. Studia z myśli społecznej XIX i XX wieku*, Kraków 1985; D. Grinberg, *Ruch anarchistyczny w Europie Zachodniej 1871–1914*, Warszawa 1992.

³ J. Mâitron, *Le mouvement anarchiste en France*, C. II: *De 1914 à nos jours*, Paris 1983.

⁴ D. Berry, *The History of French Anarchist Movement. 1917 to 1945*, Oakland 2008, s. 8.

⁵ Określenie brytyjskiego historyka Jamesa Jolla, cyt. [za:] D. Berry, *The History...*, s. 9.

⁶ Tamże, s. 6.

⁷ Tamże, s. 10.

⁸ Tamże, s. 329. W grudniu 1918 roku anarchosyndykalista Amédée Dunois zaapelował o wstępowanie do partii socjalistycznej.

go po przewrocie bolszewickim w Rosji⁹. Mimo swej słabości w sensie nikłego poparcia społecznego, francuscy anarchiści wywierali istotny wpływ na międzynarodowy ruch anarchistyczny do 1940 roku, tak w ramach międzynarodówki anarchosyndykalistycznej – *Association International de Travailleurs* (AIT), jak też poprzez fakt, iż do Francji przybywali liczni emigranci z różnych państw Europy, w tym ze światowego epicentrum anarchizmu w postaci Hiszpanii.

Próbę eksplikacji dziejów francuskiego ruchu anarchistycznego podjął brytyjski badacz David Berry. Jego praca ma trialistyczną strukturę. Dwie główne części bazują na ujęciu chronologicznym. Pierwsza z nich przedstawia dzieje ruchu od 1917 do 1924 roku. Cezurami są tutaj rewolucje w Rosji oraz rok 1924, w którym doszło do niemal całkowitej utraty wpływów przez anarchistów, zwłaszcza w głównych centralach związkowych. Druga część koncentruje się na wydarzeniach związanych z walką przeciw faszyzmowi, z pomocą Republiki Hiszpańskiej oraz następnie na losach anarchistów podczas II wojny światowej. Ostatni fragment pracy stanowi próbę rekapitulacji myśli politycznej francuskiego anarchizmu omawianego okresu oraz skrótovej refleksji socjologicznej nad zapleczem społecznym ruchu. Wielką zaletą pracy jest jej bibliografia. Autor sięgnął po najważniejsze czasopisma anarchi-

styczne we Francji z tego okresu¹⁰, materiały źródłowe z francuskich archiwów, w tym materiały policyjne, a także zasoby amsterdamskiego Instytutu Historii Społecznej.

Podczas I wojny światowej ruch anarchistyczny we Francji niemal przestał istnieć. Mobilizacja tysięcy robotników do armii, militaryzacja życia społecznego, polityka kierownictwa CGT nakierowana na współpracę z państwem, a także represje wobec antywojennie nastawionej części działaczy, niemal całkiem unicestwiły anarchizm, w tym wiodący nurt anarchosyndykalistyczny. Dopiero od lata 1916 roku miały miejsce próby koordynacji działalności. Punktem zwrotnym stały się wydarzenia w Rosji. Tak jak większość anarchistów na świecie, także francuscy działacze przyjęli przewrót z października 1917 roku z niekrytym entuzjazmem i niemal bezkrytycznym poparciem. Widzieli w wydarzeniach w Rosji przede wszystkim perspektywę rewolucji europejskiej¹¹. Niespodziewanie granica między antypolitycznością anarchizmu czy apolitycznością i antypartyjnością syndykalizmu a hiperpolitycznością i kultem scentralizowanej partii w leninizmie okazała się być nikłą. W maju 1919 roku delegacja Komitetu Obrony Syndykalizmu oraz skupiającego m.in. anarchistów antywojennego Komitetu na Rzecz Odbudowy Stosunków Międzynaro-

⁹ W. Thorpe, *Syndicalist Internationalism*, [w:] M. van den Linden, W. Thorpe (eds.), *Revolutionary Syndicalism an International Perspective*, Aldershot 1990, s. 232.

¹⁰ Najważniejszymi były „Le Syndicalisme Revolutionnaire” przeistoczony w 1922 roku w „La Bataille Syndicaliste”, a także anarchokomunistyczna „La Libertaire”.

¹¹ D. Berry, *The History...*, s. 57.

dowych złożyły akces do Kominternu. Miarą zaangażowania się wielu anarchistów stał się ich udział w powstaniu pierwszej partii komunistycznej we Francji, nie mającej nic wspólnego zresztą z ugrupowaniem powstałym potem z rozłamu w partii socjalistycznej. W ten sposób już latem 1919 powstała *Parti Communiste*. W jej kierownictwie zasiadł m.in. znany syndykalista Raymond Pèricat¹². Równolegle tworzone federację ruchu rad robotniczych. Dostrzegający stopniowo różnice między anarchizmem a leninizmem, francuscy anarchistyczni adherenci bolszewików stworzyli pojęcie sowietyzmu, starając się odróżnić je od bolszewizmu. Przez sowietyzm rozumieli przede wszystkim wizję oparcia życia społecznego na systemie rad, swoistą syntezę anarchizmu i marksizmu. W większym stopniu inspiracją była tu empiria Niemiec, aniżeli Rosji¹³.

Punktem zwrotnym okazał się być rok 1920. Represje wobec rosyjskich anarchistów podjęte w państwie radzieckim, postawa polityków bolszewickich w ramach Profinternu i Międzynarodówki Komunistycznej, konsolidacja anarchosyndykalistycznych przeciwników bolszewizmu w skali międzynarodowej (głównie wokół niemieckich i szwedzkich organizacji), zwolenników odrębnej, syndykalistycznej międzynarodówki wpływały na zmianę stanowiska wielu francuskich anarchistów. Koegzystencja z wywodzącymi się z ruchu socjalistycznego komunistami szybko przeistoczyła

się we wrogość. Powstała z rozłamu w partii socjalistycznej Komunistyczna Partia Francji nie była kontynuacją *Parti Communiste*. Niedawni sojusznicy spod znaku III Międzynarodówki stali się wkrótce zażartymi wrogami anarchizmu. W styczniu 1924 roku komunistyczna bojówka zabiła dwóch działaczy anarchosyndykalistycznych w Paryżu¹⁴. Warto dodać, iż klasyczni anarchokomuniści we Francji skupieni w Federacji Anarchistycznej i Unii Anarchistycznej okazali się mniej podatni na fascynację rosyjskim doświadczeniem¹⁵.

Najważniejsze dla losów anarchizmu wydarzenia rozegrały się jednakże na forum związkowym. W ramach CGT anarchosyndykaliści tworzyli wspólny front z antypolitycznymi syndykalistami oraz początkowo z komunistami, za wspólnego przeciwnika uznając kierownictwo ruchu z Leonem Jouhaux na czele. Lata 1919–1921 stały się okresem stopniowego spadku wpływów syndykalistów i anarchosyndykalistów w głównej francuskiej centrali związkowej. W lipcu 1921 roku konfederacja Jouhaux postanowiła o przystąpieniu do socjaldemokratycznej międzynarodówki związkowej. W rezultacie doszło do rozłamu. Komuniści i anarchosyndykaliści stworzyli w czerwcu 1922 roku *Confédération Générale du Travail Unitaire* (CGTU). Jednakże wewnątrz nowo powstałej organizacji w szybkim czasie anarchosyndykaliści przegrali walkę o władzę i większość z nich opuściła szeregi ledwo co po-

¹² Tamże, s. 61.

¹³ Tamże, s. 66.

¹⁴ Tamże, s. 102.

¹⁵ Tamże, s. 75.

wstałej centrali po kongresie w listopadzie 1923 roku¹⁶. Jedną z przyczyn przegranych był brak wewnętrznej jedności i sprecyzowanej strategii¹⁷. Nawet klęski w rywalizacji wewnątrz CGT i CGTU nie zmieniły tej sytuacji. Część stronników anarchosyndykalizmu pozostała w CGT, inna część w CGTU. Największa grupa animowała własną centralę – CGT-Syndicaliste Révolutionnaire (CGT-SR) w 1923 roku. Należy zauważyć, iż potężny przed wojną ruch pozostawał w tyle za organizacjami anarchosyndykalistycznymi z sąsiednich państw – Niemiec i Hiszpanii. Tamtejsze centrale związkowe o anarchosyndykalistycznym charakterze należały do najsilniejszych w ramach AIT. Gdy powstawała ta międzynarodówka w 1922 roku z Francji obecne były tylko delegacje niewielkich, lokalnych organizacji związkowych oraz Komitet Obrony Syndykalizmu¹⁸.

CGT-SR liczyła od 3 do maksymalnie 5 tysięcy członków (w 1936 roku). Koncentrowała swe wpływy głównie w regionie paryskim, a także w okolicach Lyonu. Jej skład społeczny cechowały znaczące odmienności regionalne. Znamienne, że anarchizm, w tym anarchosyndykalizm, był niemal nieobecny na przemysłowej północy Francji¹⁹. Konfederacja formalnie była związkiem zawodowym, grupując główne budowlanców, transportowców, a także metalowców, a więc robotników spoza wielkich za-

kładów pracy. Tak, jak to miało miejsce w np. w Niemczech, nie doszło do pełnej jedności anarchosyndykalizmu i anarchokomunizmu we Francji. Stronnicy tego drugiego, nie w pełni akceptujący syndykalizm, oskarżający syndykalistów o inkorporację tez marksistowskich, skupili się w odrębnych organizacjach²⁰.

Od 1924 roku francuski anarchizm przeżywał daleko posunięty kryzys, właściwie jedynym momentem mobilizacji stała się partycypacja w międzynarodowej akcji na rzecz uratowania od kary śmierci w Stanach Zjednoczonych anarchistów Sacco i Vanzettiego²¹.

W latach trzydziestych międzynarodowy anarchosyndykalizm skoncentrował swe działania na walce z faszyzmem, co doprowadziło do poważnych przemian ideologicznych, np. dopuszczania sojuszy z demokratycznymi, lewicowymi ugrupowaniami politycznymi. Dotyczyło to także przypadku francuskiego. Od 1933 roku CGT-SR gotowa była na współpracę np. z CGT. Nawet organizacje anarchokomunistyczne przeszły w tej materii pewną metamorfozę. Koncyliacyjne tony wobec reszty lewicy dobiegły kresu po zawarciu radziecko-francuskiego układu w 1937 roku, co anarchiści zinterpretowali jako sojusz dwu imperializmów, oskarżając francuskich komunistów oto, iż są w istocie *nacos*, czyli nacjonalbolszewikami²².

¹⁶ Tamże, s. 144–147.

¹⁷ Tamże, s. 133 i n.

¹⁸ Tamże, s. 151.

¹⁹ Tamże, s. 151, 312, 316.

²⁰ O organizacja anarchokomunistycznych, ich skomplikowanych transformacjach czyt. tamże, s. 172.

²¹ Tamże, s. 165.

²² Tamże, s. 183.

Wojna w Hiszpanii, epopeja militarna i apogeum wpływów tamtejszych anarchosyndykalistów bardzo silnie wpłynęły na francuski anarchizm. Zarówno CGT-SR, jak i organizacje anarchokomunistyczne zanotowały wzrost liczby członków. Zarówno w zorganizowany sposób, jak też spontanicznie, w lokalnej skali wspierano Republikę. Zdarzały się przypadki współdziałania np. z *Section Française Internationale Ouvrier*, czyli partią socjalistyczną²³. Próbowano mobilizować opinię publiczną w obronie demokracji i Republiki w Hiszpanii, ale jak zauważa włoski badacz anarchizmu – Gaetano Manfredonia – „większość nie była gotowa umierać za Barcelonę, nie mniej niż była niegotowa umierać za Sudety czy Gdańsk”²⁴.

CGT-SR, a zwłaszcza związany z nią sekretarz AIT Pierre Besnard, znaleźli się w konflikcie z kierownictwem potężnej hiszpańskiej *Confederación Nacional de Trabajo* (CNT), jednej z głównych sił społecznych Republiki, krótko nawet współrządzącej walczącym państwem. Francuscy anarchiści, w czym znaleźli sojuszników m.in. z Argentyny, stanęli na straży czystości doktryny, krytykując ideę Frontu Ludowego, sojusze z partiami, domagając się separatystycznej polityki CNT w Hiszpanii i przeistoczenia wojny w rewolucję społeczną. Spowodowało to poważny kryzys w relacjach CNT z AIT²⁵ i osłabiło i tak niewielką wiarę hiszpańskich anarchosyn-

dykalistów w międzynarodowy ruch anarchosyndykalistyczny. Konflikt zakończył się sukcesem Hiszpanów i odsunięciem Besnarda.

Ostatnie miesiące wojny w Hiszpanii to dramatyczne starania anarchistów pomocy dla dziesiątek tysięcy uchodźców zza Pirenejów.

W przededniu II wojny światowej, francuski anarchizm ponownie pogrzyżył się w marazmie i stagnacji. Klęska Republiki Hiszpańskiej zdemoralizowała wielu działaczy, nastąpił odpływ członków i dezaktywacja organizacji. Nałożył się na to dogmatyzm ideologiczny. Inaczej, niż np. wielu niemieckich, czy polskich działaczy, anarchosyndykaliści francuscy pozostali w większości na dogmatycznych pozycjach, odrzucając interpretację sytuacji międzynarodowej w kategoriach konfliktu demokracji z faszyzmem²⁶. Utrzymywały się wciąż pacyfistyczne iluzje. Różnie np. interpretowano traktat monachijski²⁷.

W okresie okupacji hitlerowskiej i funkcjonowania reżimu Vichy ci z anarchistów, którzy pozostali w kraju w wielu przypadkach zaangażowali się w ruch oporu²⁸. Najbardziej znanym działaczem był tu Jean R. Saulière działający w Marsylii do aresztowania latem 1943 roku. Anarchiści padali zatem niejednokrotnie ofiarą represji. Znalazły się też, nieliczne jednak, przypadki kolaboracji z Vichy, autor

²³ Tamże, s. 203, 207.

²⁴ Cyt. [za:] tamże, s. 191.

²⁵ Tamże, s. 250–253.

²⁶ Tamże, s. 191.

²⁷ Tamże, s. 282.

²⁸ W 1940 roku na froncie poległ René Frémat z anarchomunistycznej Unii Anarchistycznej – tamże, s. 282.

wspominał tu kontrowersje związane z postawą Besnarda²⁹.

Zdywersyfikowany ruch zaczął się odbudowywać od początku 1944 roku. Jego powojenne już struktury skonsolidowała powołana w październiku 1945 roku *Fédération Anarchiste*.

Praca Davida Berry uzupełnia niewątpliwą lukę w badaniach. Wyjaśnia, w wielu przypadkach skomplikowane, losy francuskiego anarchizmu. Szczególnie istotna zdaje się tu być eksplicja relacji z różnymi nurtami lewicy.

Wadą pracy jest natomiast jej ostatnia część, krótka, nie będąca do końca ani samodzielnym rozdziałem, ani rekapitulacją wcześniejszych rozważań. W efekcie ideologii poświęcono ogólnikową i bardzo krótką treść, tak samo, jak w przypadku refleksji socjologicznej. Wydaje się zatem niezbędne przedstawienie myśli politycznej międzywojennego anarchizmu francuskiego, niewątpliwie chaotycznej, ale ukazującej światopoglądowe i doktrynalne meandry relacji z wielkimi ideologiami. W AIT w latach trzydziestych toczyła się np. istotna dyskusja o stosunku do industrializmu, gdzie ujawniły się napięcia między antycentralistycznymi i podkreślającymi dehumanizujący aspekt przemysłu anarchosyndykalistami, a klasycznymi syndykalistami (wśród nich m.in. francuskimi i szwedzkimi). W pracy Berry'ego brakuje tego kontekstu.

Brytyjski autor zapowiadał też spojrzenie na działalność ruchu z punktu widzenia jego *grass-roots*³⁰,

w istocie natomiast dominuje opis i wyjaśnienie z punktu widzenia grup przywódczych i całych organizacji, co skądinąd nie dziwi, biorąc pod uwagę efemeryczność ruchu, nikłą liczebność, problemy w relacjach z władzami państwowymi. Doceniając wskazanie przez autora, choć skrótowe, różnych kontekstów socjologicznych składu społecznego francuskiego anarchizmu, warto zauważyć, iż więcej miejsca niż problemom np. społeczno-zawodowego, czy regionalnego aspektu zaplecza anarchizmu, autor poświęcił nie absorbującej szczególnej uwagi omawianych ruchów kwestii kobiecej, opisując powstawanie stosownych struktur wewnątrz organizacji anarchistycznych, słusznie zresztą kontrastując emancypacyjne tendencje w tej materii międzywojennych działaczy z silną we Francji tradycją „proudhonowskiego mizoginizmu” czy „lewicowego patriarchy”³¹.

David Berry szczegółowo przedstawił meandry anarchistycznej pomocy dla Hiszpanii, precyzyjnie eksplorował np. udział francuskich ochotników, licznych szczególnie w legendarnej kolumnie Duruttiego³². Brakuje natomiast przy tym szerszej refleksji o wpływie hiszpańskiego ruchu na francuski, np. w aspekcie ideologicznym. Zaskakujące jest milczenie autora o kluczowej roli uchodźców z Pirenejów, w tym anarchistów, we francuskim ruchu oporu od 1940 roku. Warto pamiętać, iż np. w legendarnej dywizji generała Leclerca

²⁹ Tamże, s. 283.

³⁰ Tamże, s. 10.

³¹ Tamże, s. 313–316.

³² Tamże, s. 265.

znaczącą część stanowili obywatele Republiki Hiszpanii³³.

Autor wspomniał o obecności we Francji anarchistycznych uchodźców z Rosji, Bułgarii, Włoch, Węgier, w tym także z Polski³⁴. Te przypadki także nie doczekały się wyjaśnienia, np. czy byli to istotni choćby w ramach AIT działacze, czy próbowali działać we francuskim ruchu. W zasadzie autor przypomniał tylko *casus* okupacyjnej działalności znanego rosyjskiego anarchisty Wolina (Wsiewołoda Eichenbauma) w Marsylii. Warto notabene dodać, iż w okresie międzywojennym w okolicach Paryża funkcjonowała grupa polskich anarchistów, utrzymująca kontakt z krajem, wysyłająca m.in. nielegalną (i we Francji i w Polsce) prasę. Czołowi polscy anarchiści tego okresu mieli epizody pobytu we Francji – m.in. Paweł Lew Marek³⁵, Aniela Wolberg³⁶, a także Jerzy Borejsza³⁷, po drugiej wojnie światowej minister kultury.

W pracy zdecydowanie zabrakło eksplikacji ewolucji CGT podczas I wojny światowej i w pierwszych la-

tach po jej zakończeniu, gdy organizacja głosząca hasła antypaństwowe, infiltrowana przez anarchosyndykalistów, do których zaliczał się też jej lider – Leon Jouhaux, wpięrowała podczas wojny współpracę z rządem, potem zaś przeszła poważne przemiany ideologiczne. Pod hasłami realizmu, poszukując scjentystycznej legitymizacji, głoszone hasła transformacji ustrojowej zamiast klasycznej rewolucji, wskazując na konieczność uwzględniania przez ruch związkowy szerszej niż doraźna perspektywy³⁸.

Rafał Chwedoruk

³³ T. Sajewicz, *Zapomniana wojna. Anarchiści w ruchu oporu przeciw rządowi Franco 1939–1975*, Mielec–Poznań 2005, s. 12–26.

³⁴ D. Berry, *The History...*, s. 172, 318.

³⁵ P.L. Marek, *Na krawędzi życia. Wspomnienia anarchisty 1943–1944*, Kraków 2006, s. 3.

³⁶ Wolberg Aniela, [w:] *Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français*, publie sous la direction de J. Maitron, t. XLVIII, partie 4: 1914–1939, Paris 1993, s. 387.

³⁷ B. Fijałkowska, *Borejsza i Różański. Przyczynek do dziejów stalinizmu w Polsce*, Olsztyn 1995, s. 27–30.

³⁸ Czyt. o tym np. L. Jouhaux, *La CGT, ce qu'elle est et qu'elle veut*, Paris 1937, s. 104–109.